

אינדיבידואליזם

ד"ר אליעזר מלכיאל

א. פלקטיות

ספרות הילדים החרדית ניכרת בפלקטיות היתרה שבה. הדמויות שבה מגלמות אידאות ידועות של צדיקות, יראת שמים, חסד, קמצנות או רשעות. דמויות אלה אין בהן אלא את תווי ההיכר המופשטים, הכלליים, שיש באידאות: את תיאור הדמות יכולה להחליף הטפה, "שיחת מוסר", או הרצאת דברים על הטוב והראוי. כאשר אנו קוראים סיפור בנוסח זה איננו רואים דמות ממשית, קונקרטית, שפיתולי חייה "גולשים" אל מעבר לכל נוסחה או דפוס כלליים; הדמויות בספרות זו לא ניחנו בייחוד אישי, הן אינן מציגות לפנינו אינדיבידואלים של ממש.

אבל אפשר לשאול, וכי אין דמויות ממשיות, קונקרטיות, שהן בעצמן פלקטיות? האומנם פלקטיות היא רק פגם אופייני של תיאור ספרותי אידאולוגי-תעמולתי? האין הפלקטיות מנגעת גם את הקיום האנושי עצמו? כאן אנו עומדים לפני פרדוקס. מחד גיסא, קשה להכחיש שיש דמויות כאלה: כאשר אנו קוראים סיפורי צדיקים אנו נתקפים לעתים בהלה שמא התיאורים הפלקטיים המאכלסים אותם אכן הולמים את מושאייהם, והצדיקים המתוארים בהם אכן גילמו בחייהם אידאות של יראת שמים וצדיקות ללא כל גלישה או יתרה. אנו נבעתים נוכח האפשרות שהאנשים האלה היו באמת דמויות מופת - דמויות שמגלמות בשלמות מופת ולקח שאין בהן יותר ממה שיש במופת ובלקח. דומני כי ישנם אנשים כאלה - אנשים של ממש המחקים בחייהם סיפור פלקטי. מאידך גיסא, אין ספק שלכל אדם קונקרטי יש משהו שמייחד אותו מכל אדם אחר. סופר מחונן שהיה מתאר את דמותו הקונקרטית של אותו צדיק פלקטי כביכול, היה מצליח מן הסתם להאיר את המיוחד ואת החד-פעמי שבדמותו. תיאור דמות של צדיק, מעטו של סופר מחונן שאינו מגויס להאדרתו של אותו צדיק כמופת חינוכי אידאולוגי, היה בוודאי (מעצם הגדרתו כ"סופר מחונן") ניצל ממכשלת הפלקטיות. גם מר גרדגריינד,¹ ארכיטיפ (ספרותי) של אדם אידאולוגי, אדם נוקשה המנהל את חייו ואת חיי הסובבים אותו על-פי מתכון מופשט ומכני, מצויר בעט אמן על-ידי דיקנס, יוצרו, באופן שמאיר את ייחודו, את הנימים העדינות ואת הבקעים שחורצים את פני השטח המתכתיים והבלתי חדירים

1 גיבורו של צ'רלס דיקנס ברומן ימים קשים (תרגמה אסתר כספי), תל-אביב תש"ל.

לכאורה של ססמאותיו. נשאלת אפוא השאלה: האם הפלקטיות עשויה להיות תכונה של חיים קונקרטיים, או שמא שום אדם אינו באמת פלקטי והפלקטיות היא לעולם בעיני המתבונן?

המפתח להתרת הפרדוקס נעוץ בעובדה שאדם הוא יצור שקיומו מכונן, בין השאר, על-ידי האופן שבו הוא תופס את עצמו (ואת העולם). מי שחי את חייו כמימוש של תאוריה או של רעיון מופשט, מי שחי את חייו כאילו היו ונועדו להיות המחשה של אידאה כללית כזו או אחרת, מי שמחקה בחייו פלקט אידאולוגי – הוא אמנם אינו חדל להיות קונקרטי ומיוחד, אבל הייחוד הקונקרטי שלו (וגם הייחוד הקונקרטי של הסיטואציות שבהן הוא נתון) אינו בעל ערך בעבורו ואינו ממלא תפקיד בהגדרתו ובתפיסתו העצמית. אדם כזה, תפיסתו העצמית, וכן תפיסת העולם שלו, מכוונות כל-כולן על-פי התאוריה, האידאה או הרעיון הכללי, ותפיסתיו אלה הן שקובעות את אופי עצמיותו. הוא עשוי להיות מושא תיאורו של סופר מחונן, סופר המכיר בחשיבות הפרטים והייחוד וקושר להם כתרים בעצם תשומת לבו האמנותית אליהם, אבל הוא לא חומק בהווייתו שלו, ככול שזו נקבעת על-פי תפיסתו העצמית, מפלקטיות.

ב. פלקטיות וניכור

כיצד נראים חיים שאינם פלקטיים, חיים ש"מכווננים" (attuned) אל הקונקרטי והפרטי? איזו צורה לובשת אותה שימת-לב אמנותית אל הדברים הקונקרטיים, כאשר היא מכווננת את החיים עצמם? ומה בדיוק כרוך בחיים פלקטיים, מה עוד נגרע מאישיות פלקטית מלבד חוסר תשומת-הלב שבה לקונקרטיות?

פלקטיות ואי-פלקטיות הן עניין יחסי, בחיים כמו גם בתיאור הספרותי שלהן. מידת הפלקטיות היא כמידת העיוורון והאטימות לקונקרטיות, וכמידת ההתמכרות לאידאות מופשטות. אבל נוסחאות אלה מקפלות בתוכן עולם ומלואו, וחיצוניותן עלולה להטעות.

מי שרוצה לישן ואינו יכול לישן, העצה לזה לבל להכריח עצמו כל כך לישן. כי כל מה שמכריח עצמו יותר לישן, מתגבר עליו ביותר מניעות השנה. וענן זה גם בכל הדברים שבעולם לכלי להכריח עצמו ביותר. כי כל מה שמכריחין עצמו ביותר לאיזה דבר, מתגבר עליו ביותר ההפך דיקא. ואפלו בעבודת השם צריכין לפעמים זאת לכלי להכריח עצמו יותר מדי. אף-על-פי שבאמת צריכין להיות זריז גדול מאד לקדש עצמו כראוי, ולזכות לעבודת השם בשלמות במהירות גדול, ואסור להניח מיום לחברו כלל, כי אין העולם עומד כלל אפלו כהרף עין... כי אין להאדם בעולמו כי-אם אותה השעה ואותה הרגע בלבד, אף-על-פי-כן לפעמים כשרואין שמתגברין ומכריחין עצמו לאיזה דבר ואינו עולה בידו, צריכין לפעמים להמתין ולכלי לפל בדעתו מזה, ולכלי לבלבל דעתו כלל במה שאינו זוכה לאותו הדבר. וימתין קצת עד שתבוא עתו. ואי אפשר לבאר דבר זה בכתב כלל. ורפנו זכרנו לברכה הנה בדבר זה תדוש נפלא מאד (חיי מוהר"ן, תלא).

לפני שאתה יותר לעומק, במערכת מושגים פילוסופית, על היחסים שבין הקונקרטי לבין האידאלי ואדרש לשם כך למושגים מן הפילוסופיה, אציין את המאפיינים שנקשרים אינטואיטיבית לחיים פלקטיים ואידאולוגיים, מאפיינים שכבר צצו בדבריי לעיל. חיים שנחיים לאורן של אידאות מופשטות - ואולי מוטב לומר, בצלן של אידאות כאלה - הם חיים נוקשים ומכניים, חיים שמסלולם מאולץ ומוכתב מלכתחילה על-ידי האידאה. איש העקרונות המופשטים הוא איש ברזל, שהולך בדרכו ויהי מה. הוא כופה את אמות המידה שלו בחוזק יד על המציאות ואינו מניח למציאות לעצב את מערכת האידאות שלו או להשפיע עליה ולעדנה. בחיים מעין אלה חסר ממד ההרפתקה, הסיכון, ההפתעה וההתחדשות. כמובן, ייתכן שהמציאות תעמיד קיר של ברזל לפני איש הברזל ותפתיע אותו, אך הפתעה ממין זה היא חיצונית ואינה מחלחלת אל תוך חייו עצמם. היא עלולה לשבור את איש הברזל, להמם או לשתק אותו, אך היא אינה משנה את המבנה הפנימי של נפשו

ואינה חודרת את מוצקותו (אם כי לעתים "ייסורים ממרקים", ויש שבלחצה של המציאות יפסיק איש הברזל להיות כזה). לעומת זאת, הרגישות אל הקונקרטי - היפוכה של הפלקטיות והנוקשות האידאולוגית - כוללת בתוכה, לצד מערכת האידאליים, גם גמישות והיענות למצבים מתחדשים. הפרטי והמזדמן אמנם נבחנים לאורם של העקרוני

והאפריורי אבל גם בוחנים אותם: "ההתנהגות מתבצעת במקרים הפרטיים, וקביעותינו חייבות להיות מותאמות להללו" (האתיקה לאריסטו [תרגום י"ג ליבס], תל-אביב וירושלים 1985, עמ' 51); "שלגבי עניין שאינו מסוים [=מוגדר, קבוע], אף אמת המידה אינה מסוימת, כאותה אמת עופרת המשמשת בכיור הלסבי: מה אמה זו מתאמת את עצמה לצורת האבן ואינה נוקשה, כך הפקנה מתאמת את עצמה לעובדות" (שם, עמ' 135). מכאן גם זיקתה של רגישות זו לחלקי הנפש הפסיכיים, המתרשמים - לראייה, להרגשה, לרגש - להבדיל מן החלקים האינטלקטואליים, שהם (יחסית) אקטיביים ואוטונומיים: "לגבי כל הדברים האלה מכריעים הפרטים המיוחדים אותם, וההכרעה בעניינם נעשית אגב התחושה בהם" (שם, עמ' 56). רגישות אל הקונקרטי היא סוג של פגיעות, יכולת להיחשף להשפעת החיצוני ומוכנות להיות נפעל ומתרשם על-ידו. בעוד שהליכה לאורן של אידאות אפריוריות ומחשבות מופשטות היא הליכה עיוורת, נוקשה ("גוף חזק שמתנועע בהיותו נטול חוש הראייה סופו למעור ולחיכוכ בחזקה", שם, עמ' 155), הרי שהרגישות לקונקרטיות משמעה ראייה, תשומת לב ופתיחת לב: הרשאה למציאות המזדמנת לפעול עליי, להטביע בי את חותמה, להפעים אותי ולשנות אותי.

נוקשות וחוסר היענות למציאות החיצונית הן מיניה וביה גם מאובנות פנימית:

האידאולוג הפלקטי מנוכר לעולם ומנוכר לעצמו, וליתר דיוק, עצמיותו היא עצמיות מנוכרת, מאובנת, קפואה. מנגד, הרגישות כלפי הקונקרטי החיצוני כרוכה מיניה וביה בזרימה פנימית, בעולם רגשי רוטט ונענה. זוהי הזיקה שבין הקונקרטיות לבין מה שמכונה בעגה העכשווית "להיות מחובר לעצמי". נוסחה זו כשלעצמה, כשהיא מובנת לאשורה, אינה קובעת דבר על מהותו ועל תכניו של אותו 'עצמי' שאליו מתחברים (ועל כך עוד להלן); היא רק מעמידה על העובדה שחיים שכאלה מפולשים לעומקם לנסיבות, להזדמנויות ולאירועים שנקרים על דרכם, ללא גרעין נוקשה אטום ויציב. אדם שנענה לנסיבות

העניין עכשיו הוא לחיות בעולם שבו אתה נמצא, לא לחשוב או לחלום על העולם שבו היית רוצה להימצא. התבונן בסבל של אנשים, פסי ומנטלי, הם נמצאים לידך, וזו צריכה להיות תרופה טובה לצרותיך... התבונן בחולים שלך יותר מקרוב כבני אדם הנמצאים במצוקה ותהנה יותר מהאפשרות שיש לך לומר 'לילה טוב' לכל כך הרבה אנשים. זו בעצמה מתנה משמים שהרבה אנשים יקנאו בך עליה... אני חושב שבמובן מסוים אינך מתבונן בפניהם של אנשים מספיק מקרוב (ויטגנשטיין במכתב לידידו הרופא מוריס דררי [Drury]).

חייו הקונקרטיים ולסיטואציות הקונקרטיים שבהן הוא מוצא את עצמו, הוא אדם רגיש, מהדהד, חי.

סימנתי כאן את הזיקה המושגית המהותית שבין פלקטיות קיומית לניכור קיומי, ובקוטב המנוגד - את הזיקה שבין חיים בסימן הקונקרטיים לבין נגיעה ו"התחברות". שתי צורות הקיום - הפלקטית/המנוכרת והקונקרטית/הנוגעת - מכוננות על-ידי אופי התייחסותו של האדם אל נסיבות חייו, אל הזולת, ואל הסיטואציות הקונקרטיים שבתוכן הוא נתון. "ההוויה שהיא באמת סובייקט היא ממשית רק במידה שהיא תנועה של הצבה עצמית, או המיצוע של עצמו עם היעשותו לאחר". (גו"פ הגל, הקדמה לפנומנולוגיה של הרוח [תרגום ירמיהו יובל], ירושלים 1996, עמ' 83).

ג. קונקרטיים, חד-פעמים, אינדיבידואליות: החיים כהבעה אמנותית

בספר השעות של מייקל קנינגהם, המסתמך על יומניה של וירג'יניה וולף, (תרגום כרמית גיא, ירושלים 2001), מתכננת וולף את חייה של גיבורת ספרה, קלריסה דאלווי:

היא תמות בגיל העמידה. היא תתאבד, כנראה בגלל עניין של מה בכך (כיצד אפשר לעשות זאת באורח משכנע, טרגי ולא קומי?) (שם, עמ' 69).

הרומן המסוים הזה עוסק באשה נבונה, שלוהה, בעלת רגישויות חדות עד כאב, שפעם היתה חולה אך עתה החלימה; המתכוננת לקראת אירועי העונה בלונדון, שבה תערוך מסיבות ותשתתף במסיבות של אחרים, שבה תכתוב בשעות הבוקר ותקרא אחר הצהריים, תסעד ארוחות צהריים עם ידידים, לבושה היטב. יש אמנות אמתית בכך, בפיקוח על שתיית התה וארוחות הערב; בדיוק החיוני. גברים עשויים להחמיא לעצמם על שהם כותבים באמת ובתמים וכרוך כוונה על תנועותיהן של אומות; הם עשויים לראות במלחמה ובחיפוש אחר האלוהים את הנושאים היחידים הראויים לסיפורת הגדולה באמת; אך אילו היה אפשר לערער את מעמדם של גברים בעולם על ידי בחירה לא נכונה בכובע, היתה הספרות האנגלית עוברת תמורה דרמטית (שם, עמ' 71).

הטיית האוזן ל"בחירה הלא נכונה בכובע", ל"עניינים של מה בכך", אותה "אמנות אמיתית" שבתיאור הפיקוח על שתיית התה, ולמעשה האמנות האמיתית שבעצם הפיקוח על שתיית התה, היא סגולה נרכשת. זוהי רגישות שזקוקה לטיפוח. כרוכה בה תפיסה מסוימת של החיים האנושיים, שבראש מעייניה עלילת החיים הייחודית והקונקרטית של האינדיבידואל. היופי והעומק של חיי אדם, הנוקבות שלהם, וגם האימה המלווה אותם, כרוכים בחד-פעמיותם. ובעלילת החיים החד-פעמית עשויה להיות גם ל"עניינים של מה בכך" חשיבות עליונה. כמו בציור שכל המוסיף לו או הנוטל ממנו גורע משלמותו, כך גם בחיים: הפרט מכונן, בצד פרטים אחרים, את המכלול החד-פעמי הקונקרטי הזה; ומקבל את משמעותו הקונקרטית והחד-פעמית בתוך

פעם אחת עמדתי לפניו [רבי נתן מספר על רבי נחמן] לעת ערב סמוך לתפילת המנחה. והיה מסתכל בחלון בדרך השתוקקות נמרץ וכליון עיניים ודיבר עמי מעניין היום שחולף ועובר מהרה. ענה ואמר "מה שיש לי לעשות בזה העולם והנה היום חולף ועובר מהרה" (שיחות הר"ן, קעט).

המכלול הזה.

אתעלם לפי שעה מכמה ממאפייניה של תפיסה זו, המשתקפים הן במובאה והן בניסוחי (אדון בהם בסעיף ו' בחלק "אינדיבידואליזם"), ואתמקד באותו גלעין שלה המשותף לקבוצה רחבה יותר של תפיסות והוא: האנלוגיה בין החיים לאמנות. גישה זו (שיש המכנים אותה "אקספרסיביסטית") רואה ביצירת האמנות ובהבעה האמנותית מודל לחיים האנושיים. היצירה האמנותית נארגת מחומרים נתונים, הדירים (repeatable); אריגתם בתוך מעשה היצירה אינה יצירת יש מאין. ובכל זאת, יצירת האמנות איננה, כפי שסבר אפלטון, רק שחזור, שכפול או תרגום של דבר-מה נתון (האידאה) ממדיום אחד (רוחני) למשנהו (חומרי), אגב ירידת הערך הכרוכה במעבר מן המקור לצלילתו או לבבואתו המטושטשת. במעשה האמנות האידאה עצמה נוצרת, ודווקא כשהאידאה מוטבעת בחומר - בתוצר האמנותי המוגמר - היא יוצאת מכלל צלילת ובבואה. האידאה שבאה לידי ביטוי ביצירת האמנות - והיצירה אכן מבטאת אידאה מסוימת, יש לה משמעות, היא איננה רק גיבוב מקרי של הפרטים המרכיבים אותה - אידאה זו באה בה לידי ביטוי, דווקא ביצירה מסוימת זו, במלוא הקונקרטיות שלה ובגיבוש הספציפי החד-פעמי הזה של פרטיה. אין ולא יכול להיות לאידאה מימוש אחר, באשר המימוש מגדיר את האידאה; ביצירה האמנותית מתלכדת הצורה עם החומר בשלמות. מנקודת המבט של תהליך היצירה אפשר לנסח זאת כך: האמן היוצר מגשש את דרכו לאור אידאה מסוימת,

הוא אינו סומא לחלוטין ואין הוא פועל באופן מקרי; אבל האידאה שלאורה הוא פועל איננה - מעצם מהותה כאידאה גרדא - עשויה ומוגמרת. תוכנית או קונספט רוחניים ואפריוריים הם תמיד מופשטים, ערטילאיים, חיוורים, מטושטשים. האידאה מקבלת את ממשותה ואת מוגדרותה דווקא מתוך מעשה היצירה עצמו. מה שאנו מכנים "הטבעה של האידאה בחומר", "מימושה של האידאה", הוא למעשה מימוש והגשמה במובן "הציוני", המשגב, ולא במובן הקלסי-הרמב"מי התופס הגשמה כנפילה (שלא לומר חטא). מתוך קווי המתאר האמורפיים של הרעיון המופשט, מתוך הצללים שזורה המגדלור מורה הדרך, מתגבשת לה ישות מוגדרת, עשירה וקונקרטית.

וכמשל כן הנמשל. חיי אדם מתנהלים לאורן של אידאלים, אידאות, תפיסות קודמות, מחשבות והגיגים. אולם אלה כולם הפשטות, וכהפשטות הם במידה מסוימת היוליים, אמורפיים ובלתי מוגדרים. האידאות מתממשות, נהיות ממשיות, דווקא כאשר הן לובשות צורה קונקרטית בחיים אנושיים קונקרטיים. אני מחליט להקדיש את חיי לשירות העם והמולדת. אני מצטרף לשירות החשאי. אני בוחר לרגל בארץ אויב. לא בכוח המחשבה בלבד אמלא את האידאה הזאת בתוכן. זוהי רק תוכנית, סקיצה, של מה שעתיד להתמלא רק על-ידי החיים עצמם. החיים בפועל הם שיממשו את האידאה הזו, הם שימלאו אותה בתוכן. הם שיקבעו מה פירוש הדבר בשבילי לחיות בשירות העם והמולדת (ולא רק בשבילי: חיי יעניקו משמעות ייחודית לאידאת המרגל, בשדה האובייקטיבי של האפשרויות הממומשות). הם שיקבעו את פשרם של חיי החד-פעמיים כחיי של מרגל מסוים קונקרטי שאותו אגלם. האידאה מתבררת אגב מימושה, ויש ומתברר שהיא לוקה בסתירות ובמתחים שמכשילים את מימושה. אם כך יקרה, החיים עשויים לקבל אז תפנית. האידאה מדריכת-החיים עשויה להשתנות, ואולי אפילו להתחלף באידאה אחרת. מהלך החיים יוצר מימוש קונקרטי של אידאה מופשטת, ובתור שכזה, זהו מימוש חד-פעמי: מאטה הארי, אלי כהן, ריכארד זורגה או יוליוס רוזנברג, כל אחד מהם מימש בחייו בצורה אחרת וחד-פעמית את האידאה המופשטת של הריגול ושל להיות מרגל - הם היו אינדיבידואלים.

ד. אידאלים

מה מקומם של אידאות ואידאלים בחיי אינדיבידואל החי חיים שאינם פלקטיים או מנוכרים, חיים הנחיים בסימן הקונקרטיות?

האדרת האינדיבידואליות, כפי שהצגתי אותה כאן, היינו, רגישות לקונקרטי ולייחודי,

אינה מנציחה את תוכנה של האידאה הקונקרטית המתממשת בחייו של אינדיבידואל מסוים. אינדיבידואליות במובן זה אין משמעה שהאינדיבידואל מעמיד את עצמו מעל, או לעומת, הכלל שאליו הוא משתייך, שהוא נמנע מלהתמסר בחייו לקידום ענייני הכלל או אף לראות בכלל את ייעודו ואת תמצית חייו. גם כאן יבוא המודל הספרותי לעזרנו: העדר הפלקטיות של דמויות ספרותיות, הקונקרטיות שהתיאור הספרותי חותר אליה, אין משמען העדר אידאליות. אדרבה, ספרים וגיבורים ספרותיים יכולים בהחלט לגלם אידאות וערכים ולסייע בהטמעתם בתוכנו הרבה יותר משיכולים לעשות זאת תיאורים פלקטיים או הטפות. לא זו בלבד שאין זרות בין קונקרטיות התיאור הספרותי הרגיש לבין אידאליות ואידאלים, אלא שהאידאליות היא במיטבה כאשר היא מגולמת באופן קונקרטי. ההשלמה שבין האידאלי לקונקרטי היא עדינה ושברירית, ואמחיש זאת בדוגמה כואבת. חיילים צעירים מוסרים את נפשם במלחמה; יש שנהרגים בפיגועי טרור. אין מותם של אלה דומה למוות בתאונת דרכים: מותם של הראשונים יש בו אלמנט כללי, הוא חלק מעלילה רחבה יותר, הוא חלק מן הביוגרפיה ההיסטורית של הקולקטיב הלאומי. על מה יספדו הסופדים? על אלו נימות יפרטו? מה ייגע בנפש השומעים ומה יעצים אותה? מוות במלחמה או בפיגוע טרור מבטא, בין השאר (לפחות במקרה של חלל יהודי), את ההשתייכות לעם ישראל ולמדינת ישראל, את ההזדהות עם השאיפה ועם התקוות בנות שנות-אלפיים. טבעי ומתבקש אפוא לתת ביטוי לכל אלה גם בדברי ההספד על המת. ובכל זאת יש משהו מרתיע, שלא לומר פלקטי ומנוכר, באופי שלובשים לעתים בחברה שלנו הספדים הפורטים על נימות אלה. המספידים מתעצמים בצער הכלל, ולעתים אפילו בצערה של השכינה; יש מהם שנוקטים לשון חיזוק ועידוד כדרך מפקדים במערכה, ואחרים שואבים את מטבעות הלשון שלהם משירת הנפש של הרב קוק. לאוזוני שלי לשונות אלה מצלצלות חלולות ומנוכרות, ואני יודע שלא כל האוזניים שוות בזה. אבל מה שחשוב לענייני כאן הוא שהפלקטיות והניכור שאוזניי שלי שומעות באותם הספדים אינם במה שיש בהם - אזכור העלילה הרחבה והמשמעות הקולקטיבית - אלא במה שאין בהם: אין בהם הממד האישי שקשור בקונקרטיות, בפרטים הפרוזאיים, בעלילה המסוימת, ובפנים הספציפיות האלה. דיבור על הדברים האלה יוצא ממקום אחר בנפש הדובר, הדברים מחיים מקומות אחרים בחיי המת, והם גם נוגעים במקומות אחרים בנפש השומע. לעתים המספידים מתרחקים במודע ממקומות נפשיים אלה בנימוקים של "אל תגידו בגת": ההימנעות מן האישי כרוכה בהרגשה (האותנטית) שהאישי נוגע בנימות רוטטות של הנפש, נימות של פגיעות ורכות, והם משוכנעים שלא עת רכות היא אלא עת עזות ונחישות. אבל בהטיה הזאת מן האישי אל הכללי, אל העלילה הרחבה, יש

לעניות דעתי גם זרות-מה כלפי הקונקרטי. ואני טוען לזכותה של הקונקרטיות, ובייחוד לאפשרות שהיא תבטא את האידאלי באופן רגיש ונוקב הרבה יותר מכפי שמבטא אותו הפלקטי. הרי האינדיבידואל שאותו מספידים היה באמת מסור, בדרכו המיוחדת, לענייני הכלל; מימש באמת בחייו, בדרכו המיוחדת, את חלקו בעלילה הרחבה. תיאור בגובה העיניים של דמות המת (עוד על "בגובה העיניים", להלן) מכיל בעצמו גם את המשמעות הרחבה של חייו ומותו. כאמור, לא כל האוזניים שוות בזה, אך לטעמי הארת חד-פעמיותו וייחודו של אותו אינדיבידואל שמת היא בעצמה הארה של מקומו בפסיפס הגדול הכללי, והיא נוקבת הרבה יותר, כואבת הרבה יותר וגם מעצימה הרבה יותר מהתעצמות ברוחניות אורות הקודש.

אינדיבידואליות מחייבת השגבה של הקונקרטי, שהוא תמיד מיוחד ונבדל מכל קונקרטי אחר; וחייו של אינדיבידואל קונקרטי המוסר את נפשו למען הכלל מבטאים את אידאת המסירות ואת ערכי הכלל תמיד באופן קונקרטי. ואכן, נביאה הגדול של האינדיבידואליות בגרסה אקספרסיביסטית זו, הגל, היה גם נביאו הגדול של הרעיון שהיחיד הוא התגלמותה של אידאת הכוליות. המפתח לשילוב הזה נעוץ בתובנה שעצמיותו של היחיד אינה בהכרח (ואצל הגל, בהכרח אינה) עצמיותו כיחיד-אל-מול-האחר. היחיד חורג באופן מהותי אל עבר האחר ומציב את עצמו באחר: הוא מתקיים, חי, מתבטא, בזיקותיו, בהזדהויותיו, בפעולותיו (ראה המובאה לעיל בסוף חלק ב'). עצמיותו אינה נתונה בתוך ספירה פנימית מובדלת של אגו מספיק-לעצמו, אלא היא נבנית ומתעצבת בהתאם למידת פרישתם של זיקותיו והזדהויותיו. "כוחו של הרוח גדול רק כביטוי החיצוני, עומקו אינו אלא בשיעור שהוא מעז להתרחב ולאבד את עצמו בתוך פריסתו" (הקדמה לפנומנולוגיה, עמ' 63). אני עשוי לבטא את עצמי ביצירה שלי, ואז התממשות היצירה שלי היא מימושי העצמי; אני אוהב זולת קונקרטי, ואז אושרו, התפתחותו ושלמותו הם מימושי העצמי; אני מקדיש את זמני לאיכות חייהם של הדולפינים, ואז שגשוגם יהיה חלק ממימושי העצמי. מימושי העצמי הוא תמיד קונקרטי; אבל ה"עצמי" שמתממש באופן קונקרטי קורץ מ"חומר" של פרשנות וחופש וחריגה, וגבולותיו אינם חופפים את גבולות גופי. העצמי האינדיבידואלי עשוי להיות מימוש קונקרטי של אידאה כללית חובקת עולם.

ה. דברים של מה בכך? קונקרטיות והנהרה

ובכל זאת, מאחורי הניסוחים ההרמוניסטיים האלה חבויה תיבת פנדורה. מנין קונים

הפרטים הקונקרטיים שבחיי אדם את חשיבותם? מדוע לא נאמר "מה שחשוב הוא האידאה, האידאל, הדגל, ולכובע באמת אין חשיבות", "דברים של מה בכך הם אכן דברים של מה בכך"? ככל שמוסיפים לעמוד על חשיבות האידאה – והתמונה שאני מציג כאן עומדת על כך בהחלט – חוזרת ומתחדדת השאלה, האין תשומת הלב אל הפרטים מסיחה את הדעת מן העיקר אל הטפל? אם הגנת העם והמולדת היא מה שחשוב, מה חשיבותה של שתיית התה?

שאלה זו יפה להבלטת היבט בגישה האקספרסיביסטית שכבר נזכר לעיל, היבט שמהווה חוליה מהותית בהבנת האידאליות של הקונקרטי. אי-אפשר לקיים את האידאליות של הקונקרטי אם מוסיפים לקיים את ההילה סביב אידאליות האידאה המופשטת. הרגישות לחשיבותו של המימוש הקונקרטי מחייבת שחרור מהאידאה כאידאה-פיקס; היא תובעת את ההכרה שהאידאה המופשטת, האפריורית, אינה אלא קו מדריך, רמיזה לא מוגדרת, קריאת כיוון בלבד. העקרונות והשכנועים ועיקרי האמונה שמכוונים את דרכנו מקבלים את מובנם הממשי מתוך הדרך שאותה הם מתווים, ומהלכה של הדרך הוא שקובע את משמעותם האמיתית. כך, למשל, אני עשוי לקבל השראה מסיפורי גבורה או אמונה, ולנסות לעצב את חיי לאורן של האידאות שבסיפורים אלה. אבל, כפי שכותבת אייריס מרדוך, "ההערכה-מחדש" ו"ההגדרה-מחדש" האקטיביות הן מאפיין עיקרי של אישיות חיה, [ודבר זה] מזמין ותובע, לעתים קרובות, פרוצדורת-בדיקה שהיא פונקציה של היסטוריה אינדיבידואלית. המשמעות של חזרה בתשובה עשויה להיות שונה לאינדיבידואל בתקופות שונות של חייו, והמשמעות המלאה שלה היא חלק מחיים אלה ואינה יכולה להיות

לדעתו [של הפנומנולוג] כל עובדה אנושית היא בעלת משמעות לפי מהותה. טול ממנה את משמעותה, ונטלת את אופיה האנושי... הריגוש [ולמעשה כל עובדה אנושית, א"מ] מביע בדרכו-שלו את כלל התודעה, או אם נשים עצמנו במישור האקזיסטנציאליסטי, את כלל ההווה האנושית. הריגוש איננו מקרה, מפני שההווה האנושית איננה מכלול של עובדות; הוא [הריגוש] מבטא, מנקודת ראות מסוימת, את הכוליות הסינתטית האנושית בשלימותה (ז"פ סארטר, מבחר כתבים [תרגום מנחם ברניקר], מרחביה ותל-אביב תשל"ב, עמ' 75-76).

מובנת אלא בתוך ההקשר [שלהם] (Iris Murdoch, *The Sovereignty of Good*, London 1970, p. 26). ושוב חוזר העניין לאותה רגישות אל הקונקרטי, שאינה

מעלימה עין מעיקרי אמונה אבל מבינה שמבחנם של אלה, וגם משמעותם האמיתית, אינם נתונים בספירה אחרת, עילאית, מנותקת, אלא הם בממשות החיים הקונקרטיים. תהא האידאה שהיחיד מממש בחייו כללית ככול שתהיה, הרגישות לקונקרטיות משמעה שהיחיד אינו מקובע באידאה או תופס את עצמו כגילום של אידאה נתונה מראש, אלא מעצב אותה בתוך חייו הממשיים - והאידאה צריכה להיענות, ולעתים להשתנות, מתוך מבחנה הקונקרטי בחיים הממשיים, חיים שהם ורק הם ממלאים אותה בתוכן.

אם כן, הפרטים הקונקרטיים אינם עומדים בניגוד לאידאה, אלא הם מכוננים את האידאה, שהיא בעצמה קונקרטית. מן הפרספקטיבה שרגישה לקונקרטי, הפרטים אינם באמת "דברים של מה בכך"; דווקא הפרטים הם שעושים את החיים האנושיים המסוימים האלה, את חייו של אינדיבידואל פלוני, למה שהם. חשיבותם של הפרטים בחיי האדם נעוצה בעובדה (שעליה הצביעו הגל ובעקבותיו האקסיסטנציאליסטים והפנומנולוגים), שכדי שייחשבו מלכתחילה לאלמנטים בחיים של סובייקט אנושי, על הפרטים להימצא באופקיה של מחשבתו הרפלקטיבית, ופירוש הדבר הוא שהם פתוחים למשמע ולעיצוב (וזוהי הזיקה העמוקה שבין רפלקסיה, חירות, משמעות וקונקרטיות). באופן עקרוני ומהותי הפרטים אינם נתונים סתמיים, עיוורים, חסרי משמעות (באופקי הרפלקסיה גם "חוסר משמעות" הוא סוג של משמעות). הפרטים עשויים להצטרף - אצל אדם שאינו פלקטי, או בעיני סופר מחונן - למכלול אורגני בעל משמעות. כך יכול סארטר, בביוגרפיה הפנומנולוגית שכתב על בודלר, לדרוש כל תג ותג בהתנהגותו, לפענח את משמעותם של פרטים שנראים שוליים, "עניינים של מה בכך", ולחשוף את משמעותם באידאה הקונקרטית שבודלר מממש בחייו: "מבלי לשלול לחלוטין את 'העובדה הפיוטית' של ההשראה, חולם משוררנו [בודלר] להמיר אותה בטכניקה טהורה. המאמץ והעמל - ולא היצירתיות הספונטאנית - מוחזקים בעיניו של עצלן זה נחלתם של המושכים בעט... רק שעה שהוא גוהר, במלוא המרץ וכמו אדם זר, על יצירה שכבר הושלמה ואשר נותרה במגירה, הוא מתוודע לשמחת הפועל, פועל המשנה מלה פה ומלה שם כדי להתענג על מלאכת הסידור, רק אז הוא חש עצמו במרחק הרב ביותר מן הטבע, שרירותי יותר מתמיד - שהרי הזמן שחלף שחרר אותו מן הכפייתיות של הרגש והנסיבות, חופשי יותר תמיד... הוא לא אכל כדי להשביע את רעבונו אלא כדי לאמוד באמצעות השיניים, הלשון והחך סוג מסוים של יצירה פיוטית. הייתי מוכן להתערב כי העדיף בשר ברוטב על צלי וירקות משומרים על ירקות טריים" (ז'אן פול סארטר, בודלר, [תרגם אבי וימר], ירושלים 1986, עמ' 66).

בודלר מממש בחייו אידאה מסוימת, ואם נרצה לקרוא לה שם יהיה עלינו לומר: זוהי האידאה הקונקרטי "בודלר" (כמו שהאידאה שממשת יצירתו הידועה של לאונרדו דה-וינצ'י היא אידאת ה"מונה ליזה"). נוכל כמובן לומר על בודלר שהוא מממש את האידאה של הקיום האנושי, את האידאה של המשורר, את האידאה של התרחקות מן הטבע, את האידאה של השרירות ושל החירות, וכן הלאה וכן הלאה. אבל אידאות מופשטות אלה קונות את ממשותן ואת דיוקן בחייו הקונקרטיים של בודלר, והאידאה הקונקרטית "בודלר" היא מימוש קונקרטי וחד-פעמי של האידאות המופשטות וההדירות הללו.

העובדה שאידאות מופשטות מקבלות את תוכן הממשי כאשר הן מתממשות מימוש קונקרטי היסטורי משליכה על הדרכים שבהן "תולדות האידאות" ותולדות הרוח בכלל מתפענחות וראויות להתפענח. "המדיום" המנהיר את משמעותן של אידאות מופשטות הוא המרקם העשיר של הסיטואציות האנושיות, המרקם של נסיבות חייהם הקונקרטיות והמשתנות של בני-האדם. הקביעה הזו לא שוללת את השימוש ההסברי באידאות מופשטות (אדרבה, לא תיתכן הבנה בתחום הרוח - להבדיל ממדעי הטבע - בלי פענוח של משמעות=אידאה), אבל היא מגדירה את אופן השימוש בהן במסגרת ההסבר. היא תובעת מהפרשן דקות של ראייה, והיא תובעת שמבחנה של ההנהרה יהיה במידת ההנהרה שהיא מנהירה את הפרטים הקונקרטיים. דוגמה חיובית לדבר היא "הפנומנולוגיה של הרוח" שהציע הגל: האידאות שמתממשות, לפי דעתו, בהיסטוריה, הן לא פחות מהאידאות המופשטות ביותר של אלוהים, המוחלט, הכוליות (ועוד). אבל ניתוחו הפנומנולוגי לוכד את דקויות הסיטואציה האנושית הקונקרטית, את כפלי וקפלי המשמעות של מוסדות חברתיים, יצירות תרבותיות, דרכי ההבניה וההיקבעות של זהות הפרט, המשפחה והקהילה, ועוד ועוד - וכל זה בזמנים היסטוריים שונים ובמקומות שונים.

דוגמה שלילית לדבר היא דרך ידועה, הרווחת במקומותינו, להתמודדות עם ביקורת המקרא. מה שמפעים בביקורת המקרא המודרנית הוא מיקומו של הטקסט בחיים. זוהי דרך ניתוח החושפת בתוך הטקסט ראיית עולם מסוימת, תפיסה דתית מסוימת, אידאה שמתבטאת ומתממשת במכלול היבטיו של הטקסט (לעתים היא גם מתלכדת עם תובנות ממקורות אחרים על הסיטואציה ההיסטורית): אידאה זו באה לידי ביטוי גם במערכת הציווים המופיעים בטקסט, בדרכי הנמקתם, ובטרמינולוגיה של הטקסט. דרך ניתוח זו מאירה את היבטיו השונים של הטקסט כפנים שונות של ראייה אורגנית אחת, שצומחת בקרקע ראלית קונקרטי-היסטורית של חיים אנושיים מסוימים ומעוגנת בהם. ביקורת המקרא כשהיא במיטבה היא לא פחות מפנומנולוגיה שלמה של סוגי תודעה דתית והשקפות עולם, פנומנולוגיה שכוללת בתפיסת התודעה שלה גם את ממשות החיים הראליים שבתוכם משוקעות ומתבטאות התודעות האלה. (זהו גם העוקץ החריף של דגל אחר שנישא במקומותינו, דגלו של "תנ"ך בגובה העיניים". "גובה העיניים" כאן, כמו בדוגמה לעיל, אין משמעו דיבור או תובנה נטולי

אידאיות, אלא מימוש של האידאות בהקשר האנושי העשיר, בפנומנולוגיה של קווי אופי וקווי התנהגות וסיטואציות אנושיות ורבים של משמעויות קיומיות). מי שסבור שאפשר לקבל משיטת ביקורת המקרא את החלוקה למקורות ולסגלה על דרך הפרשנות הקבלית, לאמור, מקור P הוא בבחינת ספירת מלכות ומקור E בחינת ספירת תפארת - בבחינת "רבי מאיר תוכו אכל וקליפתו זרק" - אינו מבין מהו תוך ומהי קליפה. פרשנות קבלית שכזאת מחמיצה את העיקר - את המישור שבו מקבל הטקסט הקונקרטי משמעות קונקרטית, משמעות

ההיסטוריה נוטלת נושא ידוע ומתארת אותו בשאר רוח, לעילוי, להנפתו אלי סמל מקיף, על מנת להרמיז על עולמות שלמים של עומק החבויים בנושא המקורי (פ' ניטשה, **דמדומי שחר: כיצד מועילה ומזיקה ההיסטוריה לחיים** [תרגם ישראל אלדד], ירושלים 1968, עמ' 58).

ממשית, ובו הוא מואר ומובן באופן נוקב וחי, כאשר חלקי תצרף שונים מוצאים לפתע את מקומם ומתפענחים מתוך המכלול וגם מאירים אותו. (שאלת היחס בין פענוח פנומנולוגי כזה של הטקסט לבין קריאות אחרות שלו היא שאלה גדולה שלא אוכל להיכנס אליה כאן. האם אין קריאה שכזאת והתובנות שהיא מספקת הורסת את דרך הקריאה הדתית של הטקסט? איזו תפיסה דתית או קריאה דתית היא יכולה להותיר על כנה? ואולי היא מאפשרת תפיסה דתית נוקבת הרבה יותר?)

לדברים האלה יש כמובן השלכה גם על הדרך שבה בוחרים לפענח את ההיסטוריה

העכשווית ולגבש מתוך כך עמדה פוליטית בסוגיות המנסרות בחלל עולמנו. הרגישות לקונקרטי שאני מטיף לה כאן אינה בהכרח נטולת אידאליזם: "פוליטיקה ראליסטית" אינה בהכרח פוליטיקה נטולת פיוט או השראה, "פוליטיקה מפוכחת" במובן הקמצני. אין מניעה עקרונית (אם כי זו בעצמה שאלה קונקרטית) מלהשתמש, להנהרת הסיטואציות הקונקרטיות, באידאות נשגבות ופיוטיות. פיוטיות ושאר-רוח (וגם יצירתיות!) עשויות אפילו להיות חיוניות לראייה עמוקה של המציאות. אבל אידאות נשגבות ופיוטיות שכאלה חייבות לקבל את פענוחן (וגם להיבחן) במישור קונקרטי עשיר, בפנומנולוגיה נוקבת של הסיטואציה שבתוכה אנו נתונים. שאם לא כן, האידאות הופכות לאידאולוגיה, האידאה לפלקט, הראייה החזונית לעיוורון, ו"התובנה" נעשית גסת-אצבעות ותלושה מן המציאות.

ו. אינדיבידואליות, פלורליזם ואינדיבידואליזם

"אני, לבדי. אני חש את לבי ואני מכיר את בני-האדם. אינני דומה לשום ברייה שראיתי; מעז אני להאמין שאינני דומה לשום ברייה עלי אדמות. אפשר שאיני טוב מן האחרים, אך על כל פנים אני שונה מהם. אם טוב עשה הטבע כשניפץ את התבנית שעוצבתי בה - את זאת יהיה אפשר לשפוט רק אחרי קריאת הדברים האלה" (ז'אן ז'אק רוסו, הווידויים [תרגום אירית עקרבין], ירושלים 1999, תחילת ספר ראשון).

האדרת האינדיבידואלי, כפי שטענתי, עולה בקנה אחד עם אידאות ואידאליזם משום שאידאות מתממשות תמיד באופן קונקרטי, והקונקרטי הוא תמיד אינדיבידואלי, חד-פעמי.

אינדיבידואליזם הוא גרסה מסוימת של האדרת האינדיבידואלי, והוא מציב לפני כל יחיד את האתגר לטפח את ייחודו. זהו אתגר שאינו נגזר מיניה וביה מעיקרי הגישה האקספרסיביסטית. אינדיבידואל יכול להיות את חיי מתוך רגישות לסיטואציות הקונקרטיות שנקרות על דרכו, רגישות ל"אחר" ול"אחרות" הקונקרטיים שדרכם מכוננת עצמותו, מבלי שיעמיד לעצמו, בגלוי או בסמוי, את אתגר האינדיבידואליזם. חיי של אינדיבידואל כזה יהיו אינדיבידואליים, לא רק למבטו של סופר מחונן אלא גם כמאפיין של רגישותו ופתיחותו לקונקרטי ולחד-פעמי. האידאה של ייחוד אישי לא תמלא תפקיד בהגיון של אותו אינדיבידואל, בדימויו העצמי או במטרות שהוא מציב לעצמו. לא כן האינדיבידואליסט. האינדיבידואליסט מציב את אידאת הייחוד האישי כערך מדריך בחייו, ועסוק בשאלת ייחודו ושונותו מאחרים; הוא ער ומודע לשונותו, מבקש להיעשות שונה,

ומחדש דרכים להיות שונה.

גם האינדיבידואליסט הנמרץ ביותר אינו יכול שלא לממש בחייו אידאות כלליות.

אינדיבידואליסט רדיקלי או

אינדיבידואליסט טהור - אינדיבידואליסט שהאידאה היחידה שמדריכה אותו היא אידאת האינדיבידואליזם (ואגב, גם היא אידאה כללית) - הוא יציר הדמיון, ומוטב שכך. טענתי היא גם עובדתית-תיאורית וגם נורמטיבית: עובדתית, אין אדם שנמלט מהגדרות ומהיקבעויות אובייקטיביות, ואלה הן מימושים של אידאות. נורמטיבית, ההתכוונות אל הייחוד האישי היא התכוונות ריקה: זהו מושג פורמלי בלבד שחייב לשאוב את תוכנו מאידאות נוספות, קונקרטיות יותר ובעלות תוכן סובסטנטיבי. אינדיבידואליסטים שעניינם היחיד הוא להתייחד מזולתם יהוו המון תועה דרך וחסר כיוון. בסופו של דבר, התכוונות כזו היא גרסה של עיוורון לקונקרטיות, ותוצאתה - קיום אידאולוגי ופלקטי. על האינדיבידואליסט להתייחד במשהו; האתגר שהוא מציב לעצמו אינו יכול

שאון ילדים משחקים הרגיוז וקולותיהם האויליים גרמו לו שיחוש, אף ביתר חריפות משחש בקלאנגוז, כי שונה הוא מאחרים. הוא לא רצה לשחק. הוא רצה לפגוש בעולם המציאות אותה דמות בלתי-מוחשית שראה לנגד עיני-רוחו. הוא לא ידע היכן או כיצד יחפשנה, אך החוש המנחה אותו אמר לו שדמות זו, גם אם לא יעשה כל צעד גלוי, תזדמן לפניו. חרש ייפגשו כאילו כבר הכירו זה את זה ונדברו להתוועד, אולי ליד אחד השערים או במקום נסתר יותר. הם יהיו לבדם, אפופי אפלה ודממה; וברגע זה של עדנה עילאית תשתנה צורתו. תחת מבטה ימוג ויהפוך לדבר שאין למששו, ואז בן-רגע תשתנה צורתו. הרפיון והרהיה וחוסר-הנסיון ישרו ממנו באותו רגע קסם. (ג'יימס ג'ויס, דיוקן האמן כאיש צעיר [תרגמו אברהם יבין ודניאל דורון], תל-אביב 1977, עמ' 58).

להתמצות בציווי "היה שונה", עליו ללבוש צורה מוגדרת. על האינדיבידואליסט למצוא ערך כלשהו, אידאה, שאותה ינסה לממש בדרכו הייחודית. הכרת ייחודו ושונותו של האינדיבידואל כרוכה בגיבוש ייעוד קונקרטי, וייחודו ושונותו יתממשו במלואם עם מימוש הייעוד.

כשהזכרתי קודם את הגישה האקספרסיביסטית ציינתי את "הרגישות לקונקרטי ולחד-פעמי" כסוג של קשב הכרוך בחיים נוקבים ונוגעים. בגרסה האינדיבידואליסטית של האדרת הקונקרטיות, הרגישות הזו טבועה בחותם המיוחד של הערכה לחד-פעמיותם של

בני-אדם. זוהי רגישות מודרנית. אצל אריסטו (והרמב"ם, תלמידו לעניין זה), ההבדלים האינדיבידואליים בין בני-אדם - וגם הוא הכיר כמובן בהבדלים שבין בני-אדם קונקרטיים - נוגעים לחומרם, ולא לצורתם/מהותם - היותם יש חושב (רציונלי) - היא לדידו משותפת לכל בני-האדם באשר הם בני-אדם. פירושה של הפקעת ההבדלים מתחום הצורה והמהות הוא שהם אינם תורמים דבר ואינם רלוונטיים לייעוד ולתכלית האנושיים (ואצל אריסטו מושגי התכלית והצורה הם בני אותה משפחה); התכלית העילאית שלי היא מימוש סגולת האנושיות שבי, שהיא סגולה משותפת לכל אדם באשר הוא אנושי. במילים אחרות, אריסטו לא היה רגיש לחשיבותם של ההבדלים המבדילים אינדיבידואל אחד מזולתו, הוא לא היה רגיש לאינדיבידואליות של היחיד ולא יחס לה חשיבות (כפי שהעלה הכוזרי בביקורתו על הפילוסוף).

"פולחן הייחוד" של האינדיבידואליזם מבלבל בהקשר של תפיסה פלורליסטית של שלמות אנושית. תפיסות (כמו זו של אריסטו) המעמידות אידאל אנושי אוניברסלי מוגדר ומודדות את ההצלחה האנושית לאורו, יכולות להכיל את התביעה לאינדיבידואליות, משום שמימושו של האידאל האוניברסלי יכול להיות רגיש לסיטואציה ולנסיבות האינדיבידואליות.² אבל התפיסות האלה תתקשינה להכיל את התביעה האינדיבידואליסטית העקרונית לייחוד אישי. זו נולדת עם ההכרה שיש דרכים רבות - רבות לאין-ספור - למימוש עצמי, ושדרכים אלה אינן ניתנות לדירוג (אין אמת-מידה אוניברסלית שעל-פיה נוכל לקבוע שהתמסרות לעיון וללימוד ראויה יותר, או אנושית יותר, מהתמסרות לחיי יצירה אמנותיים, לקריירה עסקית, למנהיגות פוליטית או לחיי משפחה). הדרכים השונות מממשות ערכים שאינם ניתנים לרדוקציה זה על זה ומהווים ריבוי של ממש, והן דורשות את פיתוחן של יכולות מסוגים שונים, אנושיות כולן, שלא תמיד ניתן ליישבן בנפש אחת. לזה יש להוסיף את הפלורליזם שבנפש עצמה: אנחנו מממשים בחיינו יותר מערך אחד, והערכים השונים שאנו מממשים אינם ניתנים להעמדה זה על זה ומהווים ריבוי של ממש.

המגוון האינסופי של הדרכים למימוש עצמי ושל עצמיות, והעובדה שה"עצמי" אינו מונוליטי אלא מבטא אידאל מרובה-פנים, מעמידה לפני היחיד את גיבוש דרכו כמשימה אישית במובן רדיקלי שאריסטו לא הכיר: לא רק דרך המימוש של האידאל עומדת לעיצוב, אף האידאל עצמו מועמד לכך. היו פילוסופים שתיארו את העיצוב הזה של

2 המובאות מאריסטו שהבאתי בחלק ג' מעידות על כך, והן מלמדות אף על יסודות אקספרסיביסטיים בגישתו (למרות שבדרך כלל נוהגים להנגיד את התפיסה הקלסית לתפיסה האקספרסיביסטית).

האידאל ושל העצמי כבריאת יש מאין, וזוהי טעות: העיצוב נענה להקשר החיים הקונקרטי של היחיד, וחומריו לקוחים משם. מן הסיבה הזאת, ומסיבות נוספות, טעות היא לחשוב שאינדיבידואליזם ופלורליזם משמעם רלטיביזם, אותה השקפה בלתי קוהרנטית שכופרת במושגי האמת והראליה וסבורה ש"כל נרטיב מייצר את האמת של עצמו ואחראי רק כלפי עצמו" (ולא כלפי המציאות שהנרטיב מתיימר להיות על אודותיה). אבל ריבוי הפנים בכל הקשר חיים קונקרטי וריבוי האפשרויות שכל הקשר חיים שכזה פותח, בפרספקטיבה פלורליסטית מהסוג שתוארתי, מאירים את המשימה של עיצוב העצמי כעיצוב עצמי ייחודי, שתובע מן האדם רגישות מיוחדת למה שהנו באופן ייחודי.

נטיות הטעם המיוחדות של היחיד, כישרונותיו הטבעיים ומהלך חייו, ולמעשה כל היבט אידיאליסטי של אישיותו ומצבו, מקבלים כאן בולטות ורלוונטיות. מהגיגה המדומיינת של וירג'יניה וולף בקטע שציטטתי מהשעות, עולה כי ההערכה לחד-פעמיותם של בני-האדם עשויה לחולל "תמורה דרמטית" בהבנת "הנושאים הראויים לסיפורת גדולה באמת": אידאות "גלובליות" מניעות-עולם - מלחמה, אלוהים, תנועותיהן של אומות - אינן חשובות יותר מהטריוויה-שאינה-טריוויה של חיי

אמר פיטר וולש "הוזה בינות לירקות?" - לא כך התבטא? - מבכר אני בני אדם על פני כרוביות" - לא כך? ... דבריו הם שנחרתו בזכרוני; עיניו, אולרו, חיוכו, זעפו וכן, בהיעלם אחרון הפרטים כולם - מה מוזר! - כמה אמרות כגון זו בדבר כרוב (וירג'יניה וולף, מרת דאלווי [תרגמה רנה ליטוין], תל-אביב 1974, עמ' 7).

יחידים. הפיקוח של מרת דאלווי על שתיית התה וארוחות הערב, וכן בחירת הכובע, מהווים נושאים לא פחות מרתקים וחשובים לסיפורת גדולה. אלמנטים אלה בחייה של אישה "בעלת רגישויות חדות עד כאב" מצטרפים בסיפור - ויכולים להצטרף גם בחיים - לכוליות אורגנית בעלת משמעות, למימוש ייחודי וחד-פעמי של אידאה של קיום אנושי (אידאה שמתפרטת כאמור לרבות אחרות).

ז. מעין סיכום

אינדיבידואליות ואינדיבידואליזם כפי שהגדרתי אותם כאן זקוקים לסביבה רעיונית-רוחנית מסוימת כדי לפרוח. "הגינה" הדתית מכילה אלמנטים שאינם נוחים לפריחתם: נוקשות אידאולוגית, תפיסה דתית משגבת של הטקסטים הקנוניים - וגם של המציאות

ההיסטורית - שנרתעת-חֲרָדָה מלהישיר מבט אל הראליה האנושית העשירה, וכן פתוס, קיבעון וקונפורמיות. האלמנטים האלה אינם אופייניים דווקא לחברה דתית, אבל היא מועדת להם במיוחד. רציתי להראות במאמר זה שאלמנטים אלה אינם נספחים הכרחיים לתפיסה הדתית, וניסיתי לפתוח פתח לתפיסה דתית שנקייה מהם. ניסיתי להעמיד על חשיבותה של האינדיבידואליות - הרגישות אל הקונקרטי - כהיבט חיוני של חיים בלתי מנוכרים, ולהראות שאין היא פוגמת במרכזיותם ובערכם של אידאלים כלליים. אדרבה: הרגישות אל הקונקרטי מתלכדת, לדעתי, עם התביעה למימושן של אידאות, ומזככת אותה לרמה גבוהה יותר.³ בתפיסה הדתית אינדיבידואליזם קשה יותר להכלה בשל זיקתו לפלורליזם: מנקודת ראות פלורליסטית, עצם הנטייה הדתית שבנפש היא נטייה אחת מיני-רבות, דרך החיים המסורה לעבודת השם היא דרך אחת מיני-רבות, והריבוי שמדובר בו הוא ריבוי ממשי שאינו ניתן להומוגניזציה ולדירוג. זוהי תובנה שקשה לסגלה עם תפיסת העולם הדתית.

אבל, כמובן, אלה סוף סוף הפשטות פילוסופיות, ובחיים עצמם הפינות מתעגלות, ואולי מוטב לומר מתעדרנות. האקלים התרבותי הפלורליסטי מחלחל גם לחברה הדתית (בין השאר בסיועם של תהליכים חברתיים, פוליטיים, משפחתיים), והרגישויות החדשות יוצרות בסיטואציה קונקרטית קונפליקטים חדשים ועמם גם אפשרויות חדשות. האם כותלי בית-המדרש מטים ליפול, או שמא הם מתרחבים והולכים? על כל פנים, לא בשמים היא.

3 לעמדה שהצגתי כאן יש יריבים מימין ומשמאל, מלפנים ומאחור: אלה הגורסים שאידאליזם במהותו מתנכר לקונקרטי ודוחים בשמו של ראליזם קונקרטי כל שאר-רוח ואידאליזם; ואלה הגורסים שהקונקרטי טפל ואינו באמת חשוב; וישנם גם הגורסים שבשאלות ערכיות אלה אין כלל עמדה נכונה או לא נכונה (ובמילים אחרות, שפלורליזם משמעו רלטיביזם). בסווגי את התפיסה האקספרסיביסטית כרגישות לאידאליזם של הקונקרטי, אני נוקט עמדה בשאלה האחרונה: יש כאן משהו שנגלה למבט רגיש, ונשאר חבוי למבט שאינו רגיש. והדברים ארוכים.